

Владимир Дамњановић¹, виши архивиста
Међуопштински историјски архив Ваљево
Србија

СТО ДЕСЕТ ГОДИНА ЗАНАТСТВА И ТРГОВИНЕ У ВАЉЕВУ 1824–1934.

Апстракт: Овај рад је покушај да се у кратким цртама опише развој занатства и трговине на територији Ваљева, као и целокупног Колубарског округа. Занатлије и трговци били су респектабилан друштвени слој. Имали су огроман утицај на израстање града Ваљева у економско-финансијски, административно-управни, културно-просветни, здравствени и војни центар. Законска регулатива њиховог рада, формирање еснафа, различите врсте заната, добротворни рад, образовање и усавршавање, тема је овог рада.

Кључне речи: занатство, трговина, законска регулатива, еснафи, образовање, уредбе, објаве

Увод

Према до сада објављеним историјским изворима Ваљево се први пут помиње октобра 1398. године, поводом жалбе дубровачког кнеза и Дубровачке општине кнегињи Милици да су Турци ухватили и одвели њихове трговце у Ваљево, па је моле да се за њих заузме и ослободи их. Овај податак показује да је у то време трг у Ваљеву био већ јако развијен и надалеко познат. На њему су се сретали трговци са широког подручја према западу. Највише их је било из приморја и градова са приморског крша, из којих су трговци доносили со, јужно воће, лекове, наките и производе кућне израде, а односили су жито, сукно, вуну, мед, коже, руј.²

Занатство је у Ваљеву током периода турске владавине, по свему судећи било развијено. То потврђују и записи путописаца који Ваљево називају касабом

¹ *damnjanovic792@gmail.com*; Vladimir Damnjanović, Intercommunity Historical Archives of Valjevo, Serbia

² Перуничкић, Б. (1973), *Град Ваљево и његово ујравно подручје 1815–1915*, Ваљево: Историјски архив Ваљева, стр. 8.

(мањи провинцијски град) насељено претежно муслиманским становништвом, које се бавило трговином и занатством. Познати турски путописац Евлија Челебија посетио је Ваљево 1660. године и њему дугујемо захвалност за опис изгледа Ваљева којом приликом је поменуо и „стотињак дућана”.

О занатству Ваљева знамо више тек за време првог и после другог српског устанка. Село ће послужити као основа за развој занатства у Ваљеву и Убу и другим местима. Сељак је као самоук градио своје дрвнаре, оправљао рала, воденице, израђивао многе предмете потребне у свакодневном животу. После другог српског устанка све већи процес сиромашења сељаштва настао је као последица развоја робно новчаних односа.

Велике промене захватају село. Сиромашни сељаци и занатлије траже средства за свој опстанак. Они су били без радње и своје занате су обављали по кућама, обично за малу храну или скромну надокнаду. Сељаци занатлије ће по исељењу Турака из Ваљева за време владавине кнеза Милоша населити Ваљево, замењујући дотадашње занатлије. Они богатији основаће радионице и дућане.

Утврђивање законских норми за пословање трговца и занатлија

№ 49.

Благороднимъ Кнезовима Суда ваљевскогъ,
 Моје именовано. Поздравитъ.

Урб. Вашеѣ писма ога 28го прошлагогъ мѣсца Јулија, № 84,
 које самъ ја предъ тѣмъ писанъ 2го с. исправно приимио, које
 самъ писанъ Ваше за Солару и Твостарину разумѣо.
 Довольно с'ясно, да те се така, сообразна чини, којомъ
 се Солъ надавити и Ломе прописали, и наје неби вама,
 мо, да сгаръ свимъ другимъ до Солъ и Твостаринъ сарго,
 вама сабражи, какъ самъ по својей воли да чини оу
 чини. Соларъ можиће и славу једу продавати.
 За Твостарину какъ, шомко самъ чула у Ваљву
 чиниство вама казивао, да с'имао тако, тога с'у
 чини. - С'кере, које, и Селикѣ слободно с' и прогони
 трговцима держали, а Твостаръ некъ продае: то,
 лулу, Врссана, Раотике, Чимере и проге Твостаре
 Ошвари. За тапачуръ те ошъ С'ахсановъ к'нара
 оародиме не гожи, и ивиневама се.

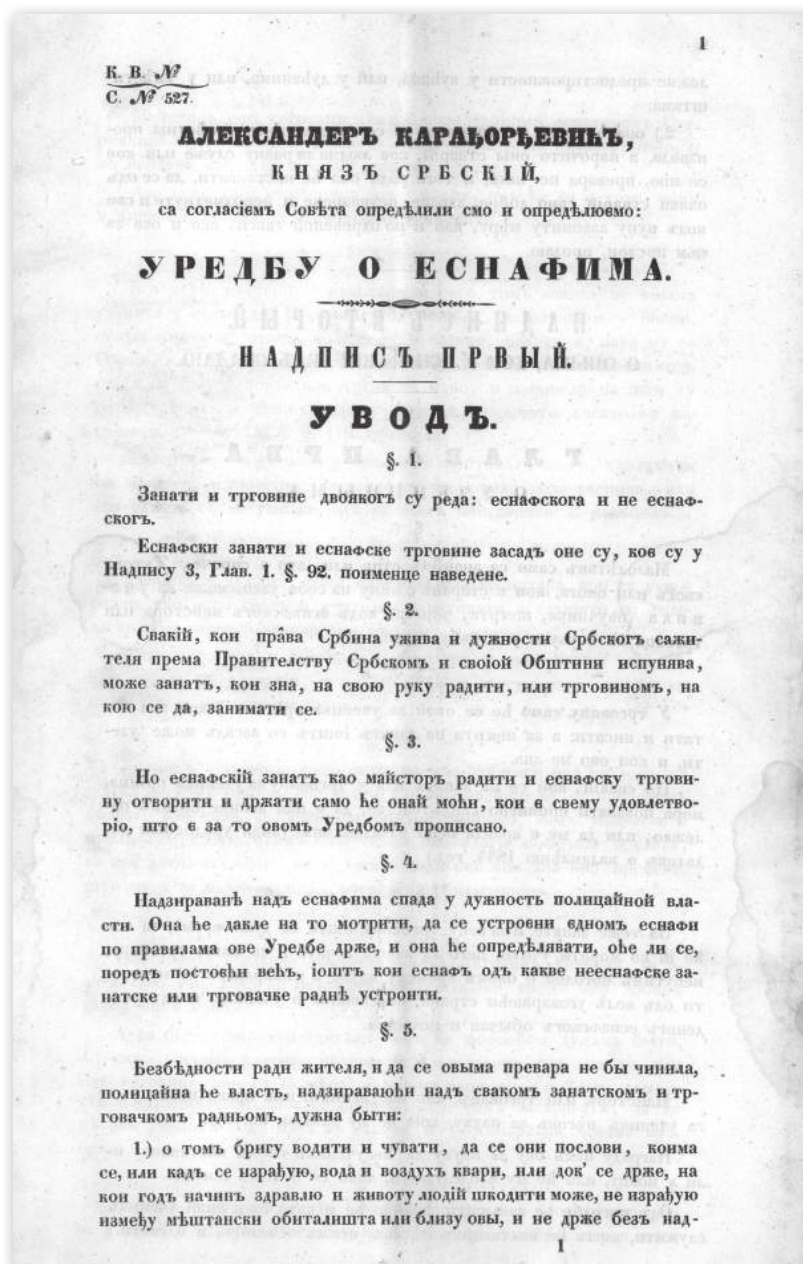
Дано у Шабу
 4. фебрерія 824.

Сергејъ Обреновићъ

обит

Прилој 1. Писмо Јеврема Обреновића, упућено кнезовима Суда ваљевског, којим их обавештава о начину трговања сољу и гвожђем у Ваљево, 4. фебруар 1824. године (Међуопштински историјски архив Ваљево, у даљем тексту МИАВ, фонд: Окружни суд Ваљево)

У Ваљеву су 1836. године радиле 102 занатлије: 18 механџија, 33 терзије, 12 абација, 5 чарукџија, 4 кујунџије, 7 ђонџија, 3 бардаклије, 9 мумџија, 3 ђурџије, 4 туфегџије, 2 ковача и 2 папуџије. Сам назив ових еснафа говори о њиховом карактеру и турском пореклу. Занатлије су оснивале своје властите еснафе који су у много чему подсећали на дотадашње турске еснафе које су Турци донели у Србију заједно са својим занатима.

Прилої 2. Уредба кнеза Александра Карађорђевића, која се односила на еснафе. Уредба је регулисала питања ученика, испита ученика, калфи, еснафских мајстора и трговаца, мајсторске испите, трговачке испите, 14. август. 1847. године (МИАВ, Фонд: Збирка откупа)

Уредба о еснафима

Уредба о еснафима донета је 1847. године и имала је за циљ да створи што повољније услове занатлијама и трговцима за рад и омогући напредак заната и трговине. Занатлије су највеће наде полагале у ову уредбу, очекујући од ње да их заштити од конкуренције. Члановима еснафа могли су постати, само занатлије које су припадале еснафским занатима, то јест оним који су у време доношења уредбе били довољно развијени. За оснивање еснафа било је потребно најмање 12. чланова, који су се бавили истом врстом заната и живели у једном месту или подручју исте општине. Уколико није било довољно чланова за оснивање еснафа, онда су занатлије из оближњих места могле оснивати једнородне или мешовите еснафе сродних заната. Еснафска скупштина састајала се сваке године по потреби и више пута ради прегледа еснафске благајне, превођења калфи у мајсторе, ради пријема нових чланова и решавања свих осталих питања корисних за еснаф.

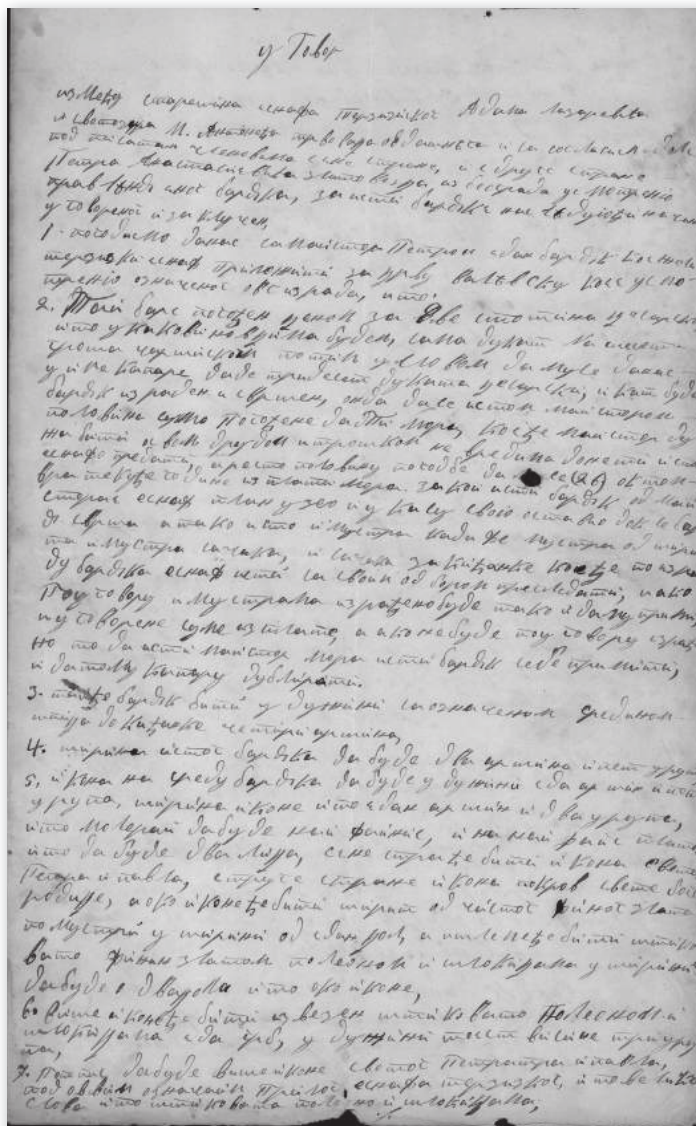
Непосредно по доношењу Уредбе у Ваљево су основана четири еснафа и то мешовита:

1. Трговачко-терзијско-абацијски еснаф, у који су ушли трговци, пре-продавци пољопривредних производа, ситничари, терзије и абације;
2. Ковачко-пушкарски еснаф с ковачима, пушкарима, туфегџијама, налбантима, казанџијама, бакрачарима, дунђерима, кујунџијама, и столарима;
3. Папуџијско-чаругџијско-ћурчијски еснаф са папуџијама, чаругџијама, сарачима, табацима и ћурчијама;
4. Екмеџијско-бакалски еснаф са екмеџијама, бакалима и грнчарима, ужарима, конопчарима, симирџијама, мумџијама и бојаџијама. Овом еснафу једно време припадали су механиџије и кафеџије, пошто су они по старом обичају пекли хлеб.

Будуће занатлије су се највише регрутовале са села. У Ваљево, УБ, Мионицу и она места где је било еснафских мајстора долазили су често дечади, најчешће из сиромашних породица на изучавање заната. Неки од њих нису имали ни завршену основну школу. Они су радили у изузетно тешким условима и поред учења заната обављали су свакодневно послове у мајсторској кући и радионици: носили воду, цепали дрва, ложили ватру, прали судове, чували мајсторову децу, прали собе и радионице и обављали разне друге послове. Изучавање заната трајало је неколико година, на крају се полагао испит пред строгом еснафском испитном комисијом. Кандидат за мајстора морао је да изради предмет из своје струке. Сви који су положили постојали су мајстори и имали су право да отворе радионицу уколико су имали новца. Они који су остајали и даље код мајстора постајали су његови помоћници – калфе. Било је случајева да због високих такса појединци нису излазили на мајсторски испит. Они ће радити касније као крпачи, најчешће у селима. Строги захтеви, дуго учење заната, упорност младих којима није било повратка на село уколико не заврше занат, утицали су на висок

квалитет знања и солидност што је долазило до изражаја приликом каснијег обављања занатских услуга.³

Прилог терзијског еснафа цркви у Ваљево

Прилог 3. Уговор терзијског еснафа из Ваљева са Петром Анастасијевићем златовесцем из Београда, за израду барјака, као прилог за цркву у Ваљеву, 5. април 1869. године (МИАВ, Фонд: Збирка поклона)

³ Ранковић, З. (уред.) (1987), *Занатлиство у Ваљевском крају и друге самосталне привредне делатности*, Ваљево: Опште удружење радних људи у њихових задруга Ваљево; Удружење самосталних занатлија, угоститеља и аутопревозника Ваљево; Општа занатска задруга „Занат – Промет” Ваљево; стр. 8–12.

Прегледом архивске грађе из периода 19. века, пронађен је уговор, који се односио на опремање цркве у Ваљеву. Из овог уговора се види да је еснаф терзијски, желео да приложи за ваљевску цркву један барјак. У сврху реализације овога посла, потписан је уговор из којег се могу видети бројни детаљи:

- Утврђена цена барјака била је 200 дуката цесарских, од којих је 30 дуката цесарских дато у виду капаре, а остатак исплате је остављен за крај посла;
- Уговором је прецизирана дужина барјака у односу на кићанке, као и остале димензије;
- Прецизно је наведен материјал, који је предвиђен за израду;
- Платно за израду барјака је морало бити са два лица. С једне стране је договорено да се налази икона Светог Петра и Павла, док је са друге била планирана икона Покрова Свете Богородице, око које ће бити ширит, од чистог, финог, жутог злата;
- Изнад иконе је био предвиђен извезен грб;
- Уговор је предвиђао да потпис прилога еснафа терзијског, буде изнад иконе Светог Петра и Павла.

Читањем и анализом овог документа, можемо видети броје детаље који су дефинисали процес израде ове црквене реликвије. Приказан је само његов део. Сам уговор нам пружа податке о различитим материјалима који су коришћени при изради барјака као што су: кадифа, жуто злато... Овај документ говори о развијеном нивоу свести код тадашњих занатлија у Ваљеву, који су били свесни важности опремања једног верског објекта, а све у циљу јачања вере, и ширења православних вредности.

Оснивање Слоге ваљевских раденика

У Ваљеву је 1882. године основана Слога ваљевских раденика, са циљем да пружи узајмну помоћ радницима у случају болести, смрти и изнемоглости. Поред ових, чисто хуманитарних задатака, основни циљ удружења био је да се путем удруженог рада и капитала организује савремена производња на задружној основи, и на тај начин избегне експлоатација. У време формирања овог удружења, Ваљево је било град у коме је занатство било поприлично развијено. Слога ваљевских раденика ставила је у своја правила и то „да је задатак удружења да се стара о умном образовању својих чланова с тим што ће отворати читаонице и књижнице, и преко јавних предавања уздизати своје чланове”. За оно време и прилике, удружење је имало довољно богату књижницу, којој су чланови поклањали своје књиге. Правилима Слоге ваљевских раденика било је предвиђено да се друштвом управља на демократски начин. Највиши орган била је Скупштина чланова која се редовно одржавала сваке године, а ванредно по потреби. На редовних скупштинама бирани су управни и надзорни одбор

и деловођа. Основни материјални приходи Слоге ваљевских раденика били су: уписнина, месечни улози, камата на капитал, приход од забава и приход од јавних предавања. Ова средства била су у почетку намењена само за потпомагање чланова. Право на помоћ стицало се после шест месеци чланства. Сваки члан који оболи, имао је право на бесплатну лекарску негу и лекове. Чланови су могли добити и зајам из друштвене касе са интересом од 10 %. Слога ваљевских раденика имала је око 100 чланова. Од средстава које је друштво добило од уплаћених деоница, основана је кројачка радионица 14. августа 1888. године. Годину дана касније основане су обућарска и опанчарска радионица, које су због нерентабилног пословања, веома кратко радиле. Међутим, кројачка радња се знатно дуже одржала. Успоставили су добре пословне односе са Београдом, Параћином и једном фирмом у Бечу.⁴

Добро пословање ових радионица сметало је богатим занатлијама који су онемогућавали њихов рад. Радионице су једна за другом затваране. Слога Ваљевских раденика престала је са радом 1902. године.

⁴ Мадих, М., Митрашиновић, М., & Бојанић, М. (1996), *Димитрије Ј. Јанковић Родесијер*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, стр. 84–86.

Објава

Свога ваљевских раденика" одред своје досадашње занатлишке кројачке радње којј има у ваљеву Ваљеву Објара и обућарску радњу од фирми:

Обућарска радња Свога ваљевских раденика"

Овом радњом управљате управни одбор "Свога ваљевских раденика" своје својим правилима на основу којих одређено овомој.

Објављује се ова фирма својом § 5 трговачког закона с' тим да се ова радња од фирми именована обућа и судски професионали.

28. Августа 1889. године у Ваљеву

Председник Свога
Максим С. Максимовић

Милош
М. Максимовић

Милош управ.
одбор
Др. Стојан Стојић
Св. М. Стојић
Павле Јанковић
+ Јован Јовановић
М. Максимовић

Да се класом управом
- Свога ваљевских раденика
Максим С. Максимовић, Јероним
Св. Стојић, Павле
Јовановић

Прилој 4. Објава Максима Максимовића, председника Слоге ваљевских раденика Ваљево, у вези отварања обућарске радње под називом „Обућарска радња Слоге ваљевских раденика“, 28. август 1889. године (МИАВ, Фонд: Окружни суд Ваљево)

Законска регулатива којом је регулисано питање занатства и трговине

Закон о радњама из 1910. године регулисао је односе у занатству у складу са степеном развитка капитализма у Србији. Сам законски акт је имао велику важност, јер је на овај начин дефинисан правац којим ће се занатство и трговина кретати у будућности.

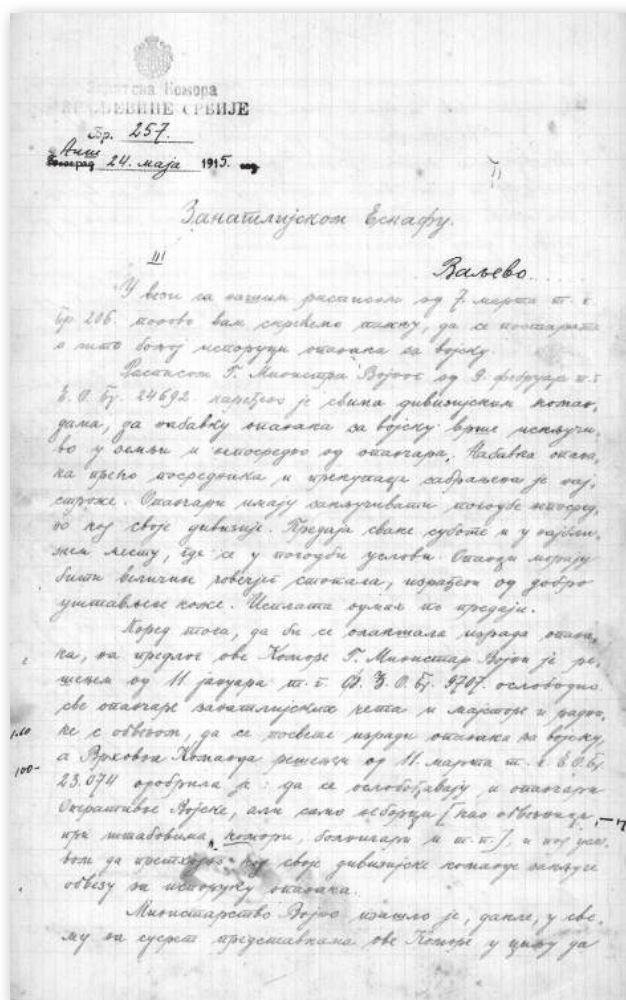
Удружење занатлија за срез ваљевски и подгорски – Ваљево основано је на основу Закона о радњама, од 29. јуна 1910. године, као Занатлијски еснаф за срез ваљевски и варош Ваљево са седиштем у Ваљеву. Занатски еснаф је основан са циљем да унапређује занатство, да се стара о стручном образовању чланова и њиховог помоћног особља, да оснива хуманитарне фондове у случају болести, старости или смрти. Еснаф је унапређивао економске интересе својих чланова савременијим методама рада и приређивањем сталних изложби, одржавањем предавања, курсева и др. Функција еснафа се сводила на оснивање привредних предузећа и привредних задруга, као и на заједничку производњу и прераду производа. У време Првог светског рата еснаф није радио. Последња редовна скупштина одржана је почетком 1914. године. На основу новог Закона о радњама, од 5. новембра 1931. године, одржана је ванредна скупштина 4. септембра 1932. године, када је донета одлука да се досадашњи Занатски еснаф преименује у принудно (обавезно) „Удружење занатлија за срез ваљевски и подгорски”. Територија Удружења припадала је Занатској комори у Сарајеву (до 1941. године). Иако овај закон није донео неке битне промене, учинио је корак напред у погледу стицања услова за отварање занатских радње. Искључиво је тражен положен мајсторски испит. Удружење је укинато 1950. године.⁵

Паралелно са развојем Занатлијског еснафа долази до формирања Удружења трговаца за срез ваљевски и подгорски са седиштем у Ваљеву од 29. јуна 1910. године, под називом Трговачко удружење у Ваљеву. Основано је на основу Закона о радњама (чл. 98.), а са својим радом је отпочело 1911. године. Подручје Удружења је обухватало бивши срез ваљевски са седиштем у Ваљеву, а од 1932. године и срез подгорски у смислу новог Закона о радњама (члан 442), од 5. новембра 1931. године. Надзор над радом удружења вршила је Трговачка комора у Београду. Задаци удружења били су: помагање развоја трговине и неговање духа узајамног помагања међу члановима, старање о стручном образовању и моралном васпитању чланова путем предавања, школа, изложби, сарадња са брзом рада, формирање одбора части за расправљање спорних питања између чланова удружења, подстицање оснивања привредних предузећа, оснивање хуманих фондова за помоћ својим члановима у случају старости и смрти... За време Балканских и Првог светског рата (1912–1918) активност Удружења је потпуно замрла. Поред редовних Удружење је имало добротворе, утемељаче,

⁵ Поповић, С. (прир.) (2004), *Водич Међуоштинској историјској архива Ваљево*, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, стр. 257.

почасне, дописне и помажуће чланове. Чланство престаје само у случају затварања радње, падом у стечај или ступањем у чланство новог стручног удружења. На основу новог закона о радњама (члан 442), од 5. новембра 1931. године, ово удружење је преименовано у (обавезно) Удружење трговаца за срез ваљевски и подгорски са средиштем у Ваљево. Скупштина Удружења је 13. марта 1932. године усвојила нова Правила, које је потврдила Трговинска комора у Београду 31. марта 1932. године. Ово удружење је престало са радом 1948. године.⁶

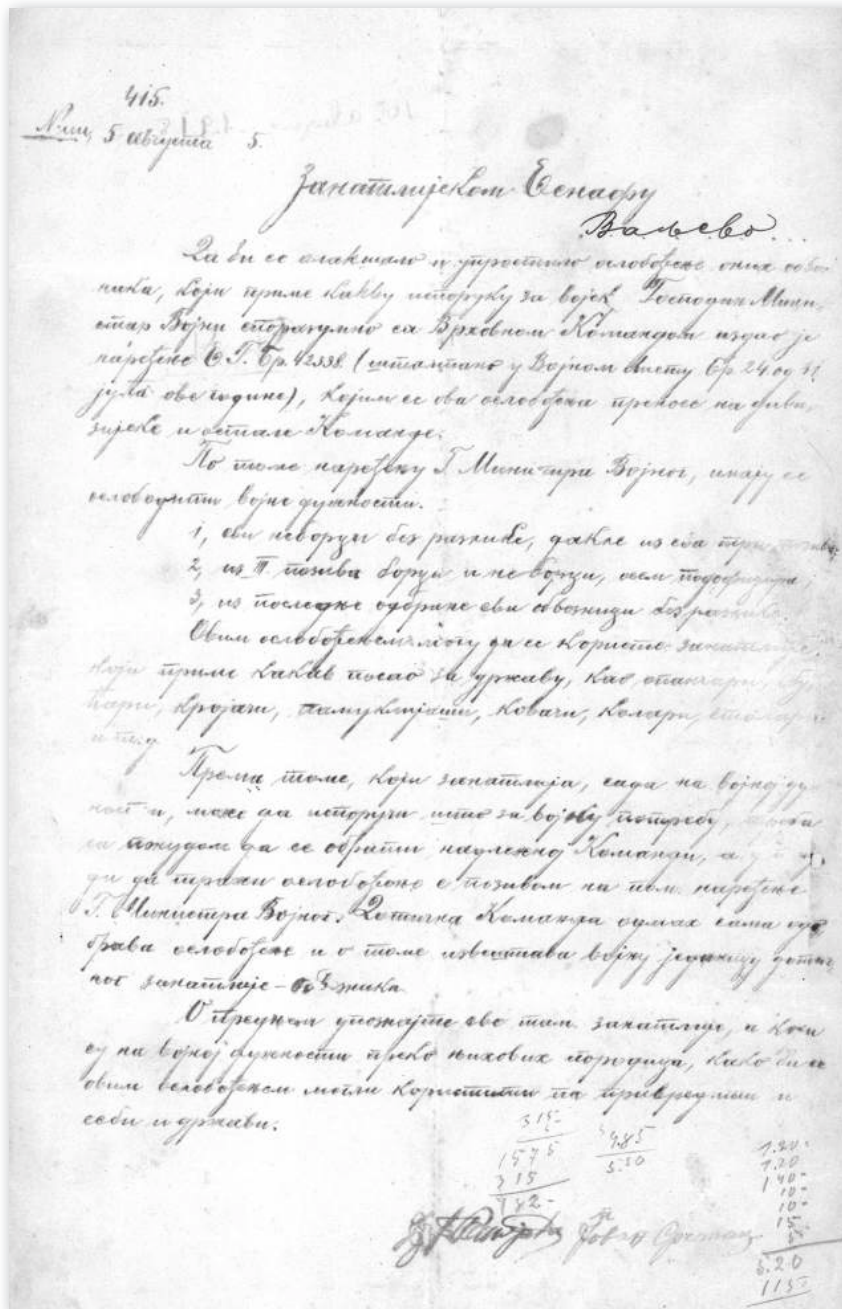
Допринос занатлија током Првог светског рада (неки од примера)

Прилој 5. Допис Занатске коморе Краљевине Србије, упућен Занатлијском еснафу Ваљево, у вези расписа министра војног, којим је прецизиран процес набавке опанака за војску, 24. мај 1915. године (МИАВ, Удружење занатлија за срез ваљевски и подгорски – Ваљево)

⁶ Митрашиновић, М. (прир.) (2004), *Водич Међуоштинској историјској архива Ваљево*, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, стр. 257.

Свим дивизијским командама је строго наређено да набавку опанака за војску врше искључиво у земљи и непосредно од опанчара. Забрањена је била набавка опанака, преко посредника и прекупаца.

Прилој 6. Писмо Занатске коморе Краљевине Србије, упућено Занатлијском еснафу у Ваљеву, у вези ослобађања од војне обавезе свих занатлија који ће радити за потребе војске. Наведене су и врсте занатских занимања: опанчари, обућари, кројачи, памуклијаша, ковачи, колари, столари, 05. август 1915. године (МИАВ, Фонд: Удружење занатлија за срез ваљевски и подгорски – Ваљево)

Поред демографског разарања, ваљевско становништво је у току Првог светског рата и материјално знатно упропашћено, што најбоље показује грађа Првостепеног суда за ратну штету у Ваљеву, похрањена у Међуопштинском историјском архиву Ваљево, у фонду Окружног суда.⁷

Школовање занатлија и трговаца у Ваљеву

Основни предуслов за развој занатства и трговине био је школовање будућих занатлија и трговаца. Општа занатска школа у Ваљеву отворена је 1909. године. Њу су похађали шегрти-ученици који су се налазили на изучавању заната. Школовање је трајало три године. Школска година је трајала седам месеци, по осам часова недељно, и то увече и недељом. Општу занатску школу издржавало је Министарство народне привреде од 1. јула 1911. године, а од тада о њој брине Ваљевска општина. Највећи проблем школе је био осипање ученика. На овакво стање утицао је у првом реду, положај шегртске омладине која је претерано експлоатисана, а поједини мајстори отворено су забрањивали својим ученицима да похађају школу.

У циљу побољшања стања из школе је упућен предлог Министарству трговине и индустрије да се пропише детаљан програм шта све ученик мора знати на калфесним испитима и да нико не може постати мајстор и добити мајсторско писмо ако нема завршену занатску школу.

Трговачки подмладак школовао се у Трговачкој школи Ваљевске трговачке омладине, која је радила на стручном образовању и васпитању, моралном и материјалном унапређењу својих чланова, ширењу српске трговинске просвете и неговању милосрђа и племенитости међу својим члановима. Тај задатак Ваљевска трговачка омладина остварила је кроз рад своје књижнице и читаонице трговачке школе (основане 1888). Након Првог светског рата приступило се отварању Занатлијске школе. У јесен 1919. године почела је настава у овој просветној установи. Наставници су радили хонорарном а школу је финансирала ваљевска Општина заједно са Министарством трговине и индустрије. Ова просветна установа је имала за циљ образовање младих људи и њихово активно укључивање у сектор трговине. Имућнији ваљевци, слали су своју децу на школовање у иностранство. Углавном је то био Беч, који је у то време имао Трговачку академију са дугом традицијом и престижним реномеом у пословном свету.

У складу са потребама тржишта рада, обновљен је и рад друге занатске школе, која се звала Женска занатска школа, и њу су похађале девојке. Оваква школа је постојала још пре Првог светског рата. Са радом је почела 3. октобра

⁷ Исић, М. (1996), *Материјално сипрадање Ваљевској становништва у Првом светском рају*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, стр. 9.

1919. године. Оснивач је била Ваљевска женска подружина, која је рад школе финансирали сопственим средствима, уз мању помоћ Министарства и индустрије. Школа је била практичног типа и у њој се поред теоретских предмета, пуна пажња посвећивала изради хаљина за одрасле и децу, капута, свих врста белог рубља и разне врсте белог веза.

Занатско-тргов. школа Ваљевска
Бр. 6
12 августа 1919г.
Ваљево

Управи Занатског еснафа.
Ваљево

Господин Министар Трговине и Индустрије наређено својим
од 22 јуна 1919г. бр. 177 објавио је у граду Ваљеву Занатско-трговачку
школу - чији рад наставља и тада до објекта /сезон. в. г.
Иако је време од оснивања отишло за ову школу
објављено - ипак циљ од занатлија и трговача неурне
је своје тлаче у ову школу.

Зашто се могли ићи уредба да: ауторитетом
своје државне власти дејствују код занатлија, да иша одма
своје тлаче у ову школу утисну - како се који испосати
одговорности и природно и начин због неодазивања
на оно Министарско наређење.

Упис врши трговачки уредник школе
сваког дана од 9-12 часова пре журе и од 3-6 часова по жури
у канцеларији ову. осн. школе.

Уредник Занатско-тргов. школе
Јитконовић

Прилој 7. Допис Занатске трговачке школе у Ваљеву, упућен Управи занатског еснафа у Ваљеву, којим их обавештава о отварању Занатске трговачке школе у граду Ваљеву, 12. август 1919. године (МИАВ, Фонд: Удружење занатлија за срез ваљевски и подгорски - Ваљево)

Поред редовног образовања, стручно усавршавање занатлија се спроводило и кроз курсеве који су трајали шест месеци. Први мајсторски обућарски курс у Ваљево заживео је 1932. године, а 1935. године и сличан курс за кројаче. Могли су их похађати калфе са завршеном занатлијском школом, и пет година праксе у струци. Поред стручног дела, који су изводили најбољи мајстори тог заната, било је заступљено и опште образовање (српски језик, математика, историја, географија, кореспонденција, геометрија и технологија). По завршетку курса полагаани су испити пред комисијама. Они који их положи, произвођени су у високо квалификоване раднике – мајсторе, и могли су да отворе самосталне занатске радње. Ваљево је у периоду између два светска рата спадало у најразвијеније занатске центре у Србији, како по разноврсности занатлијских радњи и њиховом броју, тако и по квалитету производа.

Закључак

Током друге половине 19. века и све до почетка Првог светског рата, међу ваљевским становништвом најбројнији су били занатлије и трговци, који су чинили његову економску основу. Уз њих су још бројни земљорадници и надничари, захваљујући интензивној приливу сељаштва, пре свега, из непосредне градске околине. Занатлије и трговци су постали респектабилан друштвени слој. Имали су огроман утицај на израстање града Ваљева у економско-финансијски, административно-управни, културно-просветни, здравствени и војни центар. У самом почетку овог процеса, тадашњи државни апарат је низом уредби и указа, поставио одређена правила, којих су морали да се придржавају сви актери на тржишту. Строго је прецизирана врста робе, која је била предмет купопродаје, као и начин плаћања. Даљом законском регулативом, дефинисан је правац којим ће се развијати занатство и трговина. Занатлије и трговци били су директни учесници свих друштвених промена, економских криза и ратова. Ове тешке околности, утицале су на уједињење занатлија и трговаца у различите организације, друштва и удружења. Током 1929. године, за време привредне кризе, велики број занатлија је остао без посла. Током тридесетих година прошлог века, дошло је до почетка синдикалног организовања, као и борбе за радничка права. Анализом архивске грађе, можемо видети немерљив утицај који су занатлије и трговци имали на развој града Ваљева, као и целог Колубарског округа.

Литература

- Исић, М. *Материјално сипрадање Ваљевској сипановништва у Првом свејском райу*. Ваљево: Историјски архив Ваљева, 1996.
- Мадић, М., М. Митрашиновић, и М. Бојанић, М. *Димитрије Ј. Јанковић Родесипер*, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1996.
- Митрашиновић, М. *Водич Међуоштинској историјској архива Ваљево*. Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2004.
- Перуничих, Б. *Град Ваљево и његово ујравно подручје 1815–1915*. Ваљево: Историјски архив Ваљева, 1973.
- Поповић, С. *Водич Међуоштинској историјској архива Ваљево*. Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2004.
- Ранковић, З. (ур.). *Занатство у Ваљевском крају и групе самосталне привредне делатности*. Ваљево: Опште удружење радних људи у њихових задруга Ваљево – Удружење самосталних занатлија, угоститеља и аутопревозника Ваљево – Општа занатска задруга „Занат – Промет”.